

Teizme Kutsal Yolcuğum Anthony Flew ve Gary Habermas Arasındaki Tartışma**

Çev. Adem IRMAK*

Anthony Flew ve Gary Habermas 1985 yılının Mayıs ayında Dallas'ta tanıştılar.¹ Onları bir araya getiren vesile, aralarında seçkin filozofların, bilim insanlarının ve bilginlerin de bulunduğu teist ve ateistler arasındaki bir tartışma dizisiydi.²

Aynı yılın Mayıs ayında Flew ve Habermas, Liberty Üniversite'sinde kalabalık bir dinleyici önünde tartıştılar. O akşamki konu İsa'nın yeniden dirilmesi idi.³ Flew hiç tartışmasız dünyanın en önde gelen felsefî ateisti olmasına rağmen, aynı zamanda mucizeler konusunda felsefî yaklaşım geliştiren filozoflar arasında da önemli bir yer edinmiştir.⁴

* Arş. Gör. İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı.

** Metin, "Did the Resurrection Happen?: A Conversation with Gary Habermas and Antony Flew (Veritas Forum Books)" isimli kitabın ikinci kısmından alınmıştır. Ed. David Baggett (Ill., Downers Grove: InterVarsity Press, 2009), ss.69-89.

¹ Buradaki malzeme ilk olarak Anthony Flew ve Gary Habermas, "Ateizmden Teizme Kutsal Yolculuğum: Anthony Flew ve Gary Habermas arasında bir Tartışma" olarak görüldü., *Philosophia Christi* 6(2004): 197-211; Gary R. Habermas, " Anthony Flew's Deism Revisited: A review Essay on There is a God," *Philosophia Christi* 9, no.2(Winter 2007): 431-41. *Philosophia Christi* ve Evangelik Felsefi Topluluğu'nun izni ile kullanılmıştır.<www. epsociety. org>.

² "Christianity Challenges the University: An International Conference of Theists and Atheists," Dallas, February 7-10,1985, Roy Abraham Varges tarafından organize edildi

³ Bknz. Gary R. Habermas ve Anthony G. N. Flew, *Did Jesus Rise from the Dead? The Resurrection Debate*, ed. Terry L. Miethe (San Fransisco: Harper & Row, 1987).

⁴ Hume's Philosophy of Belief : A Study of his Inquiry de yer alan "Miracles and Methodology"nin de aralarında bulunduğu Anthony Flew'a ait bazı örnekler,(London: Routledge and Kegan Paul,1961); *The God and Philosophy*indeki "Credentials of Revelation: Revelation and History," (New York: Dell,1966); *Encyclopedia of Philosophy*'de "Miracles,"

Habermas, İsa'nın tekrar dirilişi hususunda uzmanlaşmıştı.⁵ Bu yüzden konuşmanın Hıristiyanlık'ın merkez iddiasının tarihsel kanıtı hakkında devam etmesi onların araştırmalarının doğal neticesiydi.

Geçen yirmi yılda Flew and Habermas'ın aralarında düzinelerce mektup yazışması, sık sık konuşma ve iki kez de tekrar dirilmeye alakalı tartışmanın geçtiği bir arkadaşlık gelişti. Nisan 2000'de John Ankerberg'in moderatörlüğünü yaptığı Inspiration Television Network'de canlı bir tartışma programına katıldılar.⁶ Ocak 2003'de San Louis, Obispo'daki California Polytechnic Devlet Üniversitesinde, tekrar dirilmeye alakalı bir kez daha tartıştılar.⁷

Son dialoglarından sonra bir kaç kısa telefon tartışması esnasında Flew, Habermas'a teist olmayı düşündüğünü açıkladı. Flew, o zaman durumunu değiştirmeden, bazı felsefi ve bilimsel düşünceler, kendisinin ciddi bir şekilde tekrar düşünmesine sebep olduğunu söyleyerek sözlerini bitirdi. Kendi durumunu ateizm ile alakalı birkaç büyük soru işaretinin bulunduğu bir hal olarak anlattı.

Bir yıl sonra Ocak 2004'te Flew, Habermas'a gerçekten bir teist olduğunu bildirdi. Halen gerek Yahudilik'in gerek Hristiyanlık'ın gerekse de İslam'ın vahiy kavramını red ediyor olsa da teizmin doğru olduğunu söylüyordu. Flew'ün sözleri ile o, "delillerin onu götürdüğü yere gitmek zorundaydı."⁸

Daha sonraki röportaj 2004 senesinde oldu ve burada tartışılan konular her iki katılımcı tarafından yıl boyunca yeniden gözden geçirildi.

ed. Paul Edwards (New York : Macmillan, 1967); David Hume'da "The Impossibility of Miraculous," *Philosophy of Religion* (Winston-Salem, N.C.: Wake Forest University Press, 1985); David Hume'da "Introduction," *Of Miracles*, (LaSelle, Ill.: Open Court, 1985); "Neo-Humean Arguments about the Miraculous," in *Defense of Miracles: A Comprehensive Case God's action in History*, ed. R. Douglas Geivett, Gary R. Habermas (Downers Grove, Ill.: InterVarsity Press, 1997).

⁵ Gary Habermas tarafından verilen *The Risen of Jesus and Future Hope*'u da içeren bazı örnekler (Lanham, Md.: Rowman and Littlefield, 2003); *The Resurrection of Jesus: An Apologetic* (London, Md.: University Press of America, 1984); "Knowing that Jesus' Resurrection Occurred: A Response to Stephan Davis," *Faith and Philosophy* 2 (1985): 295-302; "Resurrection Claims Non-Christian Religions," *Religious Studies* 25 (1989): 167-77; "The Late Twentieth Century Resurgence of Naturalistic Responses to Jesus' Resurrection," *Trinity Journal* 22 (2001): 179-96. Daha popüler çözümler için, bkz Habermas and Michael R. Licona, *The Case for the Resurrection of Jesus* (Grand Rapids: Kregel, 2004).

⁶ Gary R. Habermas and Anthony G.N. Flew, *Resurrected? An Atheist and Theist Debate* ed. John Ankerberg (Lanham, Md.: Rowman and Littlefield, 2005).

⁷ The Reveritas Forum'un izniyle burada yeniden basılmıştır.

⁸ Gary Habermas ile Telefon konuşması, 9 Eylül 2004

Bu tartışmada, Flew'un ateizmden teizme geçişini yansıtan birkaç konunun düzenlenmesini amaçlandı. Asıl gaye, herhangi bir konuyu detaylı irdelemek değildi; bu yüzden de diğer ehemmiyetli birçok soru ve cevaba genişçe yer verebilmek için pek çok hususu atladık. Bahse konu bazı soru ve cevaplar başka bir tartışmaya konu olması için özellikle görmemezlikten gelindi. Onlara alternatif oluşturacak herhangi bir uğraşa da girmedik.

Yegane gayemiz, Flew'un yeni durumunu keşfedip rapor etmek ve ona kendi kutsal yolculuğunun çeşitli yönlerini ortaya koyabilmesi için fırsat vermektir. Bu amacın kendi başına kıymetli bir uğraş olacağı kanısındayız. Bunun yanında Flew'un çocukluğundan, doktora yıllarından ve kariyerinden bazı durumları hatırlaması gibi ilave faydaları da oldu.

Habermas: Tony, son olarak bana Tanrı'ya iman etmeye geldiğinizi söylediniz. Bunu yorumlar mısınız?

Flew: Yani, herhangi bir vahye dayanan sistemin Tanrı'sına iman etmesem de esasında böyle bir şeye de açığım. Ancak güç ve akıl sahibi Aristotelesçi Tanrı'ya iman öncekilerine göre bana daha kuvvetli gözüküyor. Dahası Aquinas, zannımca, Tanrı'nın varlığının ispatın beş yolunun malzemelerini Aristo'dan almıştır. Aquinas ispat etmek için - gayet mantıklı- beş yolu Aristoteles'den aldı ve şayet ispatlayabilmişse bu ispatladığı Hıristiyan vahyinin Tanrı'sıdır. Fakat Aristoteles'in kendisi *tanrı* kelimesine asla bir tanım ortaya koymadı, bu da merak uyandıracak bir gerçektir. Yine de bu kavram beş yolun basit çerçevesine şekillendirmektedir. Bana öyle geliyor ki Aristoteles'in Tanrı'sının varlığından insan davranışı ile alakalı her hangi bir şey elde edemezsiniz. Öyleyse, Aristo, (adalet, şüphesiz ki John Rawl'ın "sosyal" adaletinin aksine Amerikan Cumhuriyetinin kurucu babalarının anladığı gibi⁹), adaletin insan düşüncesi olduğu ve adalet düşüncesinin insanların birbirleriyle olan ilişkilerinde fertlerin davranışlarını yönetmenin gerekliliği olduğunu düşünür.

Habermas: Bir defasında da bana sizin düşüncelerinizin Deizm olarak isimlendirilebileceğini söylemişsiniz. Bunun yeteri kadar iyi bir tahsis olduğunu düşünüyor musunuz?

⁹ John Rawl, *Theory of Justice* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1971).

Flew: Evet, kesinlikle doğru. Amerikan Bağımsızlık Bildirgesini kaleme alan Mr. Jefferson gibi deistler aklın, gerçekte nizam delili, Tanrı'nın varlığı konusunda bizi tatmin ettiğine inansalar da, ne doğüstü ilahi vahye ne de Tanrı ve insan arasında iletişime yer olduğuna inanmaktadırlar.

Habermas: Teistik vahiy düşüncesine “açıklığımızı” açıklar mısınız?

Flew: Evet. Ona açığım, fakat Tanrısal potansiyel vahiy düşüncesi hakkında çokta hevesli değilim. Olumlu tarafından bakacak olursak, örneğin fizikçi Gerald Schroeder'in Tekvin 1 ile alakalı yorumları beni ciddi etkiledi.¹⁰ Bilimsel olarak geçerliliği olabilecek bu İncil yaklaşımı bunun vahiy olma ihtimalini artırır.

Habermas: Bizim tartışmalarımızın sizin teizme yönelmenizde etkili olduğunu nazikçe ifade ettiniz¹¹ Başlangıçtaki bu etkinin sizin “nasıl kompleks moleküllerin daha basit parçalardan evrilmiş olacağı gibi akli varsayımın”¹² ortaya konmasında doğacı gayretlerin asla başarılı olmadığı yönündeki ifadelerine bir katkısı olduğunu zikrettiniz. *God and Philosophy'nin* gelecek baskısına geçenlerde yeniden yazdığımız giriş bölümünde, o kitabın orjinal halinin demode olduğunu söylüyorsunuz. Büyük patlama, hassas ayar ve Akıllı Tasarım delilleri gibi sizi tatmin eden birkaç moda teistik delilden bahsediyorsunuz. Tanrı'nın varlığıyla alakalı hangi delili en inandırıcı delil olarak görüyorsunuz?

Flew: Tanrı'nın varlığı ile ilgili en etkileyici delil son bilimsel gerçekliklerle desteklenmiş olanlardır. Kelamın yaratılış delilini hiç bir zaman etkileyici bulmadım ve son zamanlarda güçlendiğini de düşünmüyorum. Öyle zannediyorum ki *Akıllı Tasarım* delili ilk tanıştığım zamandakinden çok daha fazla bir şekilde güçlendi.

Habermas: Öyleyse, büyük patlama ve hassas ayar delilinden ortaya çıkan deliller hoşunuza gidiyor.

Flew: Evet.

¹⁰ Gerald R. Schroder, *The Science of God: The Convergence of Scientific and Biblical Wisdom* (New York: Broadway Books, 1998).

¹¹ Anthony Flew'den mektup, 9 Kasım 2000.

¹² Anthony Flew, “God and Big Bang” (lecture, 2000) ss. 5-6 Charles Darwin'in Türlerin Kökeniyle alakalı İngiliz Birliğinin 140. yıllık toplantısında bu ders sunulmuştur.

Habermas: Ahlak delilini de ciddi anlamda ikna edici bulmadığınızı da söylemişsiniz. Bu doğru mu?

Flew: Bu doğrudur. Bana öyle geliyor ki güçlü bir ahlak delili için Tanrı'yı ahlakın gerekçesi olarak görmek zorundasınız. Bunu böyle kabul etmek gençliğimde ahlak filozoflarının isimlendirdiği gibi, ahlaken iyiyi kendinde iyiden ziyade daha tedbirli bir durum haline getirir. (Plato'nun Euthypro'sundaki klasik tartışma ile kıyaslayınız).

Habermas: Öyleyse C.S. Lewis'in *Mere Christianity* de tartıştığı ahlak delilini ele alalım.¹³ Siz onu etkileyici bulmadınız mı?

Flew: Hayır, beğenmedim. Belki şunu söylemeliyim; ben üniversitedeyken yeterince düzenli olarak C.S. Lewis'in haftalık Socrates Kulübü'nün toplantılarına katıldım. Oxford'daki bütün zamanlarımda bu toplantılar, hep Lewis tarafından yönetildi. Onun kurduğu kulübün 60 kusura seneden şu ana kadar Hristiyan müdafilerinin en güçlüsü olduğunu düşünüyorum. 1970'lerin sonlarına kadar Amerika'da ziyaret ettiğim okulların ve üniversitelerin kitap satış reyollarının en az yarısında uzun bir rafın sadece onun çeşitli çalışmalarına hasredildiğini görürdüm.

Habermas: Onunla fikirleriniz uyuşmasa da, onu makul biri olarak görüyor musunuz?

Flew: Evet, hem de çok fazlasıyla makul bir adam.

Habermas: Tanrı'nın varlığı ile alakalı ontolojik delil hakkında ne düşünüyorsunuz?

Flew: Daha sonraki felsefeyle alakalı düşüncelerim ve yazılarım Oxford Üniversitesi metafizik felsefesi profesörü ve aynı zamanda *Mind'in* da editörü olan Gilbert Ryle'in danışmanlığında yaptığım mezuniyet sonrası çalışmalardan fazlaca etkilendi. Bu, onun çok etkili çalışması *The Concept of Mind' in* ilk kez yayınlandığı yıl idi.¹⁴ Her ne vakit ontolojik delilin bir diğer versiyonu ortaya çıksa, Gilbert'in hemen onu çürütmek için ortaya çıktığı savaş yıllarıydı. Benim ontolojik delille alakalı düşüncelerimde, Leibnez'in *Teodise'sini* okurken insanlığın sonsuz bir ızdıraba mahkum edildiği evrenin muhtemel dünyalar arasındaki en iyi evren olduğu sonucuna ulaşmak için gerçekliğini ispat ettiği Varlık ve

¹³ C.S. Lewis, *Mere Christianity* (New York: Macmillan, 1980), özel. Bk.1

¹⁴ Gilbert Ryle, *The Concept of Mind* (London: Hutchinson, 1948).

İyilik kavramlarını tanımlamasını fark ettiğimde, olumsuz bir değişim oluştu.¹⁵

Habermas: Öyleyse, kozmolojik, teleolojik, ahlak, ve ontolojik delil gibi ana teist argümanlardan sadece teleolojik delilin bilimsel formu mu sizi gerçekten etkiliyor?

Flew: Kesinlikle. Bana öyle geliyor ki Richard Dawkins, sürekli olarak Darwin'in Türlerin Kökeni'nin 14. bölümünde bütün argümanını üreme gücüne sahip bir varlıkla başladığı gerçeğine göz yummaktadır. Bu esasında tüm evrim teorisinin üzerine bina edildiği yaratıktır. Darwin'in kendisi de böyle bir açıklama yaptığının farkında değildir. Bana göre, elli yıldan daha fazla bir zamandan beri yapılan DNA araştırmaların sonuçları bize daha yeni ve daha güçlü bir delil dizayn edecek malzemeler sağlamaktadır.

Habermas: Hatırladığım kadarıyla bu hususa *God and Philosophy'nin* yeni giriş bölümünde de işaret ediyorsun.

Flew: Evet, işaret ediyorum; ya da kitap henüz basılmadığından işaret edeceğim.

Habermas: Aristo'nun Tanrı kavramını doğruladığınızdan dolayı onun her şeyi bilen *İlk Neden* ile ilgili çıkarımlarını da doğru kabul edebilir miyiz?

Flew: Şunu söylememiz gerekiyor: Bu çok önemli meselelerle alakalı ne düşünmem gerektiği konusunda çok da emin değilim. *İlk Neden* için bir sebep olması gerektiği gibi bir kanı var gibi ancak burada ne kadarını açıklamamız gerekiyor ondan pek emin değilim. Hangi Tanrı düşüncesi, evrenin ve içindekilerinin varlığını açıklamak için gereklidir?

Habermas: Eğer Tanrı İlk Neden'se, Âlim ve Kadir olması hakkında ne düşünüyorsunuz?

Flew: Şayet bir İlk neden var ise-şu an var olan her şeyi o yaratmıştır. Zannımca bu "başlangıçta"ki yaratılışı kast ediyorsunuz.

¹⁵ Gottfried W Leibniz, *Theodicy*, ed. A. Farrer, trans. E. M. Huggard (1710; yeniden basım, London: Routledge, 1965).

Habermas: Aynı giriş bölümünde Aristo ve Spinoza'nın Tanrı'ları arasında bir karşılaştırma da yapıyorsunuz. Bazı Spinoza yorumcuları gibi sizde Panteist bir Tanrı mı ima ediyorsunuz?

Flew: Orada diyorum ki *God and Philosophy'nin* modası geçmiştir ve o, şu an ki tartışmaya doğrudan bir katkı sağlamasından öte tarihi bir döküman olmalıdır. Spinoza ile aynı duyguları paylaşıyorum çünkü Spinoza'nın, insanın durumunu doğru bir şekilde anlattığını düşündüğüm ifadeleri vardır. Ancak benim için en önemli olan şey Spinoza'nın ne söylediği değil ne söylemediğidir. Spinoza, Tanrı'nın insan davranışlarıyla alakalı niyetlerle ya da insanlığın sonsuz kaderi hakkında herhangi bir önceliği olduğunu dile getirmez.

Habermas: Tanrı'nın varlığı hususundaki tartışmada David Hume'un yazmalarını sevmenin ne gibi bir rolü olabilir? Tanrı hakkındaki bu yeni inancınızın Hume'un herhangi bir içsel tesiri olmuş olabilir mi?

Flew: Hayır.

Habermas: Hume'un Tanrı ile ilgili soruları cevapladığını düşünüyor musunuz?

Flew: Böyle diyebilir miyiz çok emin değilim ama onun inançsız biri olduğunu düşünüyorum. Şayet o Edinburg Üniversitesi'nin felsefe bölümü başkanlığına atanmış olsaydı, bunun atamasının şartlarından biri olarak kabul edilmesi için canı gönülden istekli olacağını ifade etmek ilginç olurdu. Bu şart ta, kaba taslak bir söylemle insanların ibadetlerini yapabilmeleri ve diğer ilahi buyrukların gereksinimlerini yerine getirebilmek için insanları cesaretlendirme ve onları destekleme olurdu. Hume'un dini kurumların toplumsal faydası olduğunu düşündüğüne inanıyorum.¹⁶

Metodist olarak büyümüş olan ben bile, objektif dini kurumların pek çok yer ve zamanda gerçekten faydalı olabileceği ihtimalini hep düşünmüşümdür. Özellikle dini inançların acımasızca reddedildiği bir dönemde, okullarda ahlak eğitimi ihtiyacını karşılamak için belli bir düzeyde zorunlu din eğitiminin verilmesi tehlikesine dikkatleri çekmeye ilk gayret etmemden bu yana yirmi-otuz yıl olmuştur. Kuşkusuz yapılan

¹⁶ Bkz. Donald W. Livingston, *Philosophical Melancholy and Delirium: Hume's Pathology of Philosophy* (Chicago: University of Chicago Press, 1998), s. 150.

bu gibi şahsi uyarıların tamamı göz ardı edilmiştir. Mesela Birleşik Krallık'da kurumsal dinin ya da herhangi bir diğer dinin devlet destekli okullarda zorunlu olarak okutulması hususunun büyük ölçüde göz ardı edildiği bir durum içerisindeyiz. Buna alternatif bir dünyevi durum oluşturmak için ortaya konan tek resmi gayret John Rawls'ın *A Theory of Justice*'deki "sosyal" adaleti ile herhangi bir ön ek ve son ek olmadan adalet arasındaki temel farklılıkları tanımak için ortaya konan gayretlerde alakalı hükümet komisyonlarındaki ahlak filozofunun acizliğinden dolayı tesirini yitirmiştir. Seküler okullarda ahlak eğitimi programı ve ders içeriğini ele aldığım yeni kitabımı muhtemelen de son kitabımın sonuç bölümünün bir nüshasını size göndermem gerekiyor.¹⁷ Bu hem A.B.D hem de Birleşik Krallıkla alakalı ve önemli bir husustur. Amerika için Yüksek Mahkeme, Anayasa'daki bir dinin kurumsallaşması ile alakalı hükmü yanlış yorumlamıştır: bunu yanlış anlamak ta dine bütün resmi atıfları bir yasak olarak empoze etmektedir. Birleşik Krallık'da ise bütün etkili programlar veya ahlak eğitimi seküler olmak zorundadır çünkü şu an inançsızlık çok yaygındır.

Habermas: *God and Philosophy*'de ve konuşmamızın da pek çok yerinde teistik argümanları bir zamanlar reddetmenizdeki asıl nedeninin kötülük problemi olduğunu görüyorum. Sizin Tanrı'ya olan yeni inancınız bakımından Tanrı'nın dünyadaki kötülüğün gerçekliği ile ilişkisini nasıl kavramsallaştırıyorsunuz?

Flew: Neden herhangi bir şeyi nesnel kötülük olarak algılamalıyız? Kötülük problemi Hıristiyanlar için bir sorundur. Müslümanlara göre insanın kötü diye algıladığı her şey tıpkı iyi olarak algıladığı şeyler gibi Allah'ın iradesinin sonucunda ortaya çıkan bir hal olduğu için itaatkar bir şekilde kabul edilmek zorundadır. Daha on beş yaşında okul çağında çocukken evrenin yaratıldığı, evrenin sonsuz bir güç tarafından idame edildiğini ve iyiliğin açıkça ortada olan inkar edilemez ve inkar da edilmeyen kötülükle bağdaşmadığını fark etmem gelecekteki kariyerim olacak olan filozofluk için ilk adımdı. Şüphesiz, felsefi iyiliğin varlıkla tanımlanmasını çok daha sonraları öğrendim.

Habermas: Öyleyse senin düşüncende Tanrı kötülük hususunda hiçbir şey yapmamaktadır.

¹⁷ Anthony Flew, *Social Life and Moral Judgment* (New Brunswick, N.H.: Transaction, 2003).

Flew: Hayır kesinlikle. Kötülüğün birçoğunu yaratmaktan daha başka şeyler yapıyor.

Habermas: Sizin teizm anlayışınıza göre zihin-beden ayrımı hakkında ne düşünüyorsunuz?

Flew: Öyle sanıyorum ki ahiret hakkında konuşmak arzusunda olan herkes tinsel insan kavramı oluşturmanın zorluğuyla karşılaşacaktır. Burada Gilbert Ryle'in *The Concept of Mind*'ı yayınladığı yıl olan onun danışmanlığında geçirdiğim lisans sonrası yıla atıfta bulunmak istiyorum.

O zamanlar ciddi İngiliz basınında çıkan Oxford Dilsel Felsefe olarak isimlendirilen, genelde de düşmanca olan, dikkate değer yorumlar vardı. Karşı çıkılan husus genelde çok önemli ve büyük olan disiplinin basite indirgenmesini içeriyordu.

Bu sayede "*Matter Which Matters*" başlıklı Mezuniyet Sonrası Felsefe Kulüb'ünde bir sunum yapmıştım. Orada, Immanuel Kant'ın Tanrı, Özgürlük ve Ölümsüzlük kavramalarını filozofların üç büyük problemi olarak tanımladığını bir kenara koyarsak, dilsel yaklaşımın problemlerinin çözümüne yönelik azımsanmayacak bir katkı sağladığı hususunu ele aldım.

Kendim de adı geçen o üç alana katı yapmak niyetinde oldum. Esasen ilk felsefi yayınım bu alanların üçüncüsü ile alakalı idi.¹⁸ Aslında Ryle'a şayet *Gifford Lectures (Gifford Dersleri)* göndermem istenirse "*The Logic of Mortality*" (*Ölümlülüğün Mantığı*) adı altında göndereceğimi söylediğim ilk profesyonel filozof olarak çalışmaya başlamamdan çok da sonra değildi.¹⁹ Bu dersler manevi bir ruh kavramı oluşturmanın imkânsızlığı sonucuna götürülen kapsamlı bir kanıttı.

Habermas: Gerçekten ahiret düşüncesi için böyle bir kavram gerekli midir?

Flew: Dr. Johnson sözlüğünde ölümü ruhun bedenden ayrılması olarak tanımlıyor. Eğer ruh, Dr. Johnson ve hemen hemen onun zamanındaki herkesin inandığı gibi, bulunduğu yeri terk eden, yukarı doğru çıkan ya da başka bir yere yerleşmesi için zorlanan bir şey ise, o

¹⁸ Anthony Flew, "Selves," *Mind*(1949): 355-58

¹⁹ Anthony Flew, *The Logic of Mortality* (Oxford: Blackwell,1987).

zaman felsefî bir algıyla ruh başka bir şeyin karakteri olmaktan ziyade bir madde olur.

Gifford Derslerim, Richard Swinburne'un *The Evolution of the Soul* isimli yayınından sonra basıldı.²⁰ Benim ki *Merely Mortal? Can you survive Your Own Death? (Sadece Ölümlü? Kendi Ölümünden Hayatta Kalabilir misin?)*²¹ adı altında tekrar basıldığı zaman benden Swinburne'nun aynı sahadaki daha önceki yayınlarıma yaptığı eleştirilere cevap vermem beklendi. Ancak utandırıcı gerçek şu ki o İkinci Dünya savaşından bu yana ne benim ne de başka birilerinin yazdıklarını dikkate almıştı. Geçen altmış yılda gelecek hayat sorusuna cevap arayan Gifford konuşmacıları yalnız Swinburne ile benimdir. Bundan evvel kitaplarda ya da makalelerde bu hususla alakalı pek bir şey yoktu. Daha önemlisi Gifford Derslerinde Swinburne, Piskopos Butler'ın kesin gözlemine de görmezlikten gelmişti: "Hatıra gösterilebilir ancak insanın kişiliğini oluşturamaz."²²

Habermas: Biz daha önce de bir kaç kez yine ölüme yakın insanların tecrübeleri hakkında konuşmuştuk. Özellikle de insanların kendilerinden uzakta kanıtlanabilir bilgileri aktardıkları tecrübeleri hakkında konuşmuştuk. Bazen bu aktarımlar kalp atışının ya da beyin dalgalarının olmadığı zamanlarda da olabiliyor.²³ İkinci konuşmamızdan sonra bana bir mektup yazdınız ve ölümün yaklaştığı andaki tecrübeler hususundaki malzemeleri çok ilgi çekici bulduğunuzu söylemişsiniz. Şayet gelecek hayat doktrine karşı benim delilim tamamen reddedilmezse bu delilde aynı şekilde zayıflamaktadır.²⁴ Kanıtlanmış ölümün yaklaştığı andaki durumlar ışığında özellikle bahsi geçen sizin teist anlayışınıza göre ölümden sonraki hayatın ihtimali hakkında ne düşünüyorsunuz?

Flew: Tinsel bir varlık varsayımında bulunulabilir ve bu varsayılan şey de bir hatraya sahip olabilir. Ancak hatraya güvenmeden önce, bu bizim kendi tecrübemizde olabilir, ilk etapta bu varsayılan varlığın nasıl tanımlanması gerektiğiyle alakalı bir anlayış ortaya koymaya ihtiyacımız vardır. Daha sonra da aynı zat tarafından bir ve aynı kişisel ruhi varlık olduğuna dair tekrar bir tanımlamaya ihtiyaç olacaktır. Bizim elimizde

²⁰ Richard Swinburne, *The Evolution of Soul* (Oxford: Clarendon, 1986)

²¹ Anthony Flew, *Merely Mortal? Can You Survive Your Own Death?* (Amherst, N.Y.: Prometheus, 2000).

²² Joseph Butler, *Works*, ed. W. E. Gladstone (Oxford: Clarendon, 1896), 1: 387

²³ Pek çok durum için bknz. Gary R. Habermas ve J.P. Moreland, *Beyond Death: Exploring the Evidence for Immortality* (Wheaton, Ill.: Crossway, 1998). Blm. 7-9

²⁴ Anthony Flew'dan Mektup, 6 Eylül 2000.

böyle bir tinsel varlıkla aynı olduğumuzu gösteren bir delil olmadıkça, ölüme yakın elde edilen tecrübelerin insanın gelecek hayatta ızdırab ya da mutluluk duyacağı sonucuna ulaştıran bir kanıt olarak kabul edilmesini anlayamıyorum.

Habermas: Ölümün yaklaştığı andaki tecrübelerin cennet ya da cehennem doktrinine delil olamayacağı konusunda sizinle aynı fikirdeyim. Fakat bu ispatlanmış durumların bir çeşit ölümden sonraki hayat ihtimalini artırdığını düşünüyor musunuz?

Flew: Halen daha ölümden sonra bir hayat ihtimali olduğuna inanmıyorum ve böyle bir ihtimalin olmadığını ümit ediyorum.

Habermas: Her ne kadar ölümden sonra bir hayatın olmadığını ümit etmeniz de böyle bir delilin olabileceği hakkında ne düşünüyorsunuz? Hatta burada kastedilen beden nasıl bir şey olduğu ile alakalı herhangi açık bir düşünce olmasa da yine de bu delili işe yarar görüyor musunuz? Diğer bir tabirle, muhtemel ahiretin olduğu yerdeki formdan bağımsız olarak bunun bir şeylerin kanıtı olabileceğini düşünüyor musunuz?

Flew: Bu tecrübelerin yorumlanmasını teklif etmek kafa karıştırıcıdır. Ancak bunun sorudaki tecrübenin öznesi olan canlı kanlı insanın algısının üstünde bir algılama olarak ele alınması gerektiğini düşünüyorum. Ölmek üzere olan ancak ölmeyen insanla aynı olmasını umduğunuz varsayılan tinsel varlık esasında olmayacak olan bir şeydir. Zamanın durmasından sonra elimizde ilk başta tanımlanan bu ruhlarla daha sonra onları tekrar tanımamıza yarayacak ve onların aynı ve bir kişisel ruh olduğunu gösterecek araçlar olana kadar ve olmadıkça böyle bir kavramın var olduğunu düşünmek pek makul değildir. Bu yapıları kadar ve yapılmadıkça biz her daim piskopos Butler'in itirazını hatırlayacağız: "Hatıra ortaya konabilir ancak kişisel kimliği oluşturmaz."

Belki de şuna işaret etmeliyim. Üniversitede ilk felsefe dersimi almamdan çok zaman önce Birleşik Krallık'da halen daha psişik araştırmalar olarak adlandırılan ama dünyanın diğer yerlerinde parapsikoloji olarak adlandırılan alanla çokça ilgiliydim. İtiraf etmeliyim ki ilk kitabımı *A New Approach to Psychical Research (Psişik Araştırmaya Yeni bir Yaklaşım)*²⁵ adı altında çıkardım ve daha sonraları bu konuya olan ilgim uzun bir sürede devam etti.

²⁵ Anthony Flew, *A New Approach to Psychical Research* (London: C.A. Watts, 1953).

Habermas: Aslında ölüme yakın elde edilen tecrübenin kesinlikle insan şuurunun insan beyninde meydana gelenlerden bağımsız oluşlar olduğu ihtimalini²⁶ ortaya koyacak bir delil olduğunu bana yazmıştın.

Flew: Ölüme yakın durumlarla alakalı bana göre en etkileyici şey hakkında uzun uzadıya düşündüğümde, kendi kendime “psişik” fenomeni hakkında sorulacak geleneksel ilk soru ne olduğunu sorarım. “Ayrıca bu kavramın ilk olarak kim tarafından, nerede ve ne zaman ele alındığını da sorgularım.” Bazı kimseler ölüme yakın tecrübeleri ölüm sonrası tecrübeyle karıştırırlar. Nerede böylesi gelecek hayatla alakalı ölüme yakın tecrübeler oluşursa o zaman ve yalnızca o zaman onlar “insan şuurunun insan beyninde olanlardan bağımsız oluşlar olduğunu” göstermek için ortaya çıkarlar.

Habermas: Başka bir yerde de bu hususla alakalı bilgilerin insan şuurunun “beyindeki elektiriksel aktivitelerden” bağımsız olduğuna gösteren²⁷ bir delil olduğu hakkındaki düşüncenizde etkim olduğunu kibarca ifade etmişsiniz. Şayet bazı ölüme yakın andaki tecrübeler ispatlansa, bağımsız olarak ölüme yakın durum anındaki tecrübeler doğrulanabilse hatta bu kalp ve beyin fonksiyonları çalışmayanlarda yapılabilsen idi, bu çok etkili bir delil olmaz mıydı? Ölüme yakın elde edilen tecrübeler ahiretin en sağlam delili olur muydu?

Flew: Evet kesinlikle. Onlar biricik delildir .

Habermas: Üç ana monoteizm ile ilgili nasıl bir kritik değerlendirme yaparsınız? Hristiyanlık’ın, Yahudilik’in ve İslam’ın kendine has felsefi güçlü ve zayıf yanları var mıdır?

Flew: Şayet Tanrı’yla alakalı bildiğim ve inandığım her şeyi Aristoteles’den öğrendiğimse, o zaman evrendeki her şey, buna insanın davranışları da dahil Tanrı’nın istediği şekliyle olduğunu düşünmeliyim. Durum şu ki Hristiyanlık ve İslam her ikisi de kadercidirler ve bu, her iki dinin de temel öğretisidir. Ortaçağdaki Hristiyanlık için doğru olan şey Reform’dan sonra artık aynı seviyede doğru değildir. Ancak İslam ne Reform’un ne de Aydınlanma’nın zevki ve ızdıbanı yaşadı. *Summa Theologia*’da şöyle okuyabiliriz:

²⁶ Anthony Flew’dan Mektup, 6 Eylül 2000

²⁷ Anthony Flew, “God and Big Bang,” s.2 buradaki Flew’un ifadesindeki Habermas’ın etkisi Flew’un 9 Kasım 2000 tarihli mektubunda ifade edilmiştir.

İnsana Tanrısal takdir aracılığıyla sonsuz bir hayat takdir edilmesi gibi kişinin düşmesine izin verilmesi de aynı şekilde bu ilahi takdirin bir parçasıdır; bu işte ayıplanma (Günah) diye isimlendirilir.... Ayıplanma öncesinden daha fazlasını anlatan bir kavramdır.²⁸

Summa Contra Gentile bu daha fazlanın ne olduğu ne kadar olduğunu şöyle izah eder:

Tanrı sadece eşyaya onun başlangıcında verdiği varlığı vermedi aynı zamanda var oldukları müddet süresince onların var oluş sebebini de verdi... Bu yüzden her iş kendine bir neden olarak Tanrı'ya işaret eden bir iz taşır.²⁹

Thomas Aquinas her daim durumundan memnun sadık bir Rus bürokratu gibiydi. Adalette alakalı her hangi bir problem görmezdi. Bu ister sonsuza maruz kalmak, sonlu geçici bir suç için sonsuz bir cezaya çarptırılmak isterse de Yaratıcı'nın onları işlemede serbest bıraktığı suçlar için yaratılanın ıstırap duyması olsun Aquinas adalette her hangi bir sıkıntı görmez. Bunu şöyle gösterir:

Azizlerin mutluluğu onlara çok daha hoş geldiğinden ve onlar Tanrı'ya şükranlarını daha fazla sunduklarından.... ahmakların ıstıraplarını mükemmel bir şekilde görme izni verilmiştir.... Ahmakların acıları dolaylı olarak sebep olurken, İlahi adalet ve onların kendi kurtuluşları mübareklerin mutluluklarının asıl nedenidir... Şeref içindeki kutsanmışların ahmaklar için bir merhameti olmayacaktır.³⁰

Kur'an'daki kaderci ifadeler Kitab-ı Mukaddes'teki en kuvvetli ifadeler daha agresif ve daha açıktır. Aşağıdaki Kur'an'dan kısım ile Romans 9'u kıyaslayın:

İnanmayanlara gelince, onları uyarsan da uyarmasan da onlar inanmayacaklardır.³¹

Allah onların kalplerini ve işitmelerini mühürlemiştir, ve gözlerinde perde vardır; onları büyük bir azap beklemektedir.³²

²⁸ Thomas Aquinas *Summa Theologiae*1, q. 23, a.3

²⁹ Thomas Aquinas *Summa Contra Gentiles* 3.67.

³⁰ Thomas Aquinas *Summa Theologiae*3, supp. 94, a1-3.

³¹ Arthur J.Arberry, trans., *Qur'an 2*(Oxford University Press, 1998).

³² *Qur'an* 5

Birleşik Krallık'ta cehennem doktrinine son bir asırdan bu yana, belki de daha fazla bir zamandan beri, vurgu yapılmamaktadır, 1995'te İngiltere Kilisesi tarafından açıkça ve kategorik olarak bu doktrin terk edildi. Katolik Roma Kilisesi ise ne kaderciliği ne de cehennem doktrinini terk etmediğini pekâlâ herkes görmektedir.

Thomas Hobbes, ilk yayını olan Kral James Kitab-ı Mukadesi ile Leviathan ilk yayınladığı zaman arasındaki kırk yılın çok büyük bir kısmını Kitab-ı Mukaddes eleştirilerine harcadı. Konumuzla alakalı bir alıntıyı aktarmak istiyorum:

Ve pek çok yerde kötülerin sonsuz bir ateşe atılacağı; vicdan azabının ölmeyeceği ve ıstırap taki sonsuz yaşam olarak yorumlanan sonsuz ölüm kelimesinde anlaşıldığı ifade edilmişti. İnsanların sonsuz bir ıstırap yaşayacağını hiç bir yerde bulamadım. Ayrıca, Tanrı'nın cennete ulaştırılan ve dünya da bütün insanların kalplerini elinde tutan, insanlık için bir şey yapmaya çalışan ve çalışacak olan ve kendisinin lütfu olmaksızın bir insanın ne iyiye yönelebileceği ne de kötüden tövbenin mümkün olacağı, insanın sürçmelerini sonsuz bir şekilde cezalandıracak ve insanlığın tahayyül edemeyeceği daha pek çok azabı yapabilecek birinin merhametlerin babası olduğunu söylemek zor gözüküyor.³³

İslam için ise Bunun Arap emperyalizmi ideolojisinin düzenleyici ve birleştirici olarak Marksçı bir yolla en iyi şekilde tanımlandığını düşünüyorum. Yeni Ahit ve Kur'an arasında bir kıyaslama yoktur. Hâlbuki piyasa da Kitab-ı Mukaddes edebi bir tür olarak kabul eden pek çok kitap var iken Kur'an bir zevkten ziyade bir keffarettir. Kuran'ın asli konusunda herhangi bir düzen ya da bir ilerleme söz konusu değildir. Bütün sureler uzunluğuna göre düzenlenmiştir, en uzununu baştadır. Fakat, Kur'an büyük melek Cebrail tarafından klasik Arapça, birbirinden ayrı ve bilinmeyen durumlarla alakalı Peygamber Muhammed'e getirildiği varsayılan parçaları içermesinden ötürü, metnin bir araya getirilmesi ile alakalı yüksek bir ilke önermek zordur.

Teolojik olarak ikincil bir ehemmiyete sahip olmasına rağmen Kur'an'ın yazılması ile alakalı bir noktaya vurgulamak gerekir. Her sure "Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla" başlar. Arberry'nin Kur'an

³³ Thomas Hobbes, *Leviathan*, ed. J.C.A. Gaskin (Oxford: Oxford University Press, 1998), s. 416.

çevirisinde 669 sayfanın en az 255'inde cehennem alakalı atıflar vardır.³⁴ Hemen hemen her sayfada iki tane atıf bulunmaktadır.

Halbuki, Yeni Ahit'e en fazla katkıyı yapan havari Paul, ilgili üç dili de biliyordu ve açıkça birinci sınıf bir felsefi zihne sahipti. İnsanları ikna kabiliyeti verilmiş ve iyi bir askeri lider olan Peygamber hem kesinlikle Eski Ahit'in içeriği ve her ne kadar kendi çağdaşları içinde en az bilgiye sahip biri olmasa da Tanrı'nın haberdar etmesi gereken bazı hususlar hakkında yanlış bilgilendirilmiş hem de eğitiminden şüphelenilen biriydi.

Gilbert Ryle'in en parlak dönemindeki benim felsefi çağdaşlarımın İslam'ın yanlışlanması olarak tanımlanacak şey olduğu ihtimalini arttırmaktadır. Bu kesinlikle Hıristiyanlık için söz konusudur. Eğer böyle bir çalışma yaparsam, bu kesinlikle isim belirtilmeksizin yayınlanacaktır.

Habermas: Kitab-ı Mukaddes hakkında ne düşünüyorsunuz?

Flew: Kitab-ı Mukaddes, tıpkı en iyi romanları okuyan insanlar gibi, Hıristiyan dininin doğruluğu ya da yanlışlığı ile alakalı soruyu kendine sıkıntı yapmayan herkesin okuyabileceği bir çalışmadır. Kesinlikle okunabilir bir kitaptır.

Habermas: Bizim İsa'nın tekrar dirilmesi ile alakalı üç konuşmamız olmuştu. Tekrardan dirilmenin tarihi bir gerçeklik olabileceği düşüncesine daha yakın mısın şu an?

Flew: Hayır, öyle düşünmüyorum. Tekrar dirilmenin delilleri pek çok diğer dinlerdeki iddia edilen mucizelerden daha iyidir. Nicelikte ve nitelikte mucize olduğu düşünülen pek çok olayda ortaya konan delillerden oldukça farklıdır. Ancak siz de benim bu konuya hatırı sayılır bir psikik araştırmaları okuduktan sonra ele aldığımı hatırlamalısınız. Bu araştırmalarım bana mucize olduğu düşünülen olayların ve kanıtların ne kadar hızlı çürütülebileceğini gösterdi.

Psikik araştırmacının baktığı şey paranormal olduğu düşünülen olayın görgü tanıklarından elde edilen delildir. Elimizde o zaman Kudüs'te olan, sözde mucizevi olayı gören ve olaydan hemen sonra kaydettiğini söyleyen birinden elde edilen kanıt yoktur. 1950 ve 60'larda

³⁴ Bu Oxford University Press edisyonunun Arthur Arberr tarafından yapılan yorumlu

bildiğini okuyan genç Amerikalı ve Avustralyalı filozoflardan birkaçı, makul mucizenin içerik itibarıyla hiç kimse tarafından reddedilemeyecek ve önemsiz gösterilemeyecek kadar gerçek olay olduğuna dair bazı öneriler duymuştum. Şayet Tanrı tanınmak ve ibadet edilmek istiyorsa, neden hiç kimsenin reddedemeyeceği ve gözden kaçırılmayacağı türden mucizeler ortaya koymuyor?

Habermas: Öyleyse bir mucize olarak İsa'nın yeniden dirilmesinin delilini iddia edilen diğer mucizelerden daha kuvvetli görüyorsunuz?

Flew: Evet, öyle düşünüyorum. Hepsinden olmasa da çoğundan daha güçlü kabul ediyorum örneğin, önemsiz Katolik Roma mucizelerinden. Bunu görmek için mesela D.J. West'in *Eleven Lourdes Miracles*'na bakabilirsiniz.

Habermas: Hıristiyanların İsa'nın yeniden dirilmesi ya da diğer asli imani öğretileri gibi bazı inançlarını ispatladıklarını geçmiş yıllarda defaatle ifade etmişsiniz. Son iki konuşmamızda Hıristiyan olan bir adamın İsa'nın tekrar dirilmesine inanması için iyi nedenlerinin var olduğunu da ifade etmişsiniz. Bunu yorumlar mısınız?

Flew: Evet, elbette. Bu, son zamanlarda çokça üzerine konuştuğum rasyonalite hakkında önemli bir meseledir. İnsanın düşüncesinde yeni olan bir meseleye iman etmesi için rasyonel olması gereken şey, onun yeni durumu kabul etmeden önce rasyonel olana iman etmesine bağlıdır. Vahyin Tanrı'nın varlığına rasyonel olarak iman etmiş bir insan düşünün, onun hassas ayar argümanını Tanrı'nın varlığına inançlarının ikincil onayı olarak düşünmesi tamamen makul bir durumdur.

Habermas: Bana John ve Charles Wesley ve onların geleneklerine bayağı bir ilginiz olduğunu söylemişsiniz. Sizin onları takdir etmenizin sebepleri nelerdir?

Flew: İşçi sınıfı arasında Metodist hareketi oluşturmadaki büyük başarıları onların beni en fazla etkileyen yönleri idi. Metodizm Britanya'da önemli bir Komünist Parti kurmayı imkânsız hale getirdi. Bu hareket aynı zamanda ülkeye çoğunluğu işçi sınıfı ailelerden oluşan ahlaken iyi yetişmiş pek çok kadın ve erkek sağladı. Onun reddedilmesi hem istenmeyen anneliğin hem de suçların artmasında önemli bir yer teşkil eder. Ayrıca John Wesley'in her gün, yıllarca at sırtında geçirerek, bir haftada yediden daha fazla hutbe irad ederek ve daha birçok yaptığıyla

gösterdiği kararlılık da onları takdir etmemde önemli bir yere sahiptir. Wesley'nin Arminian değişimin lehine olduğu ve kaderci anlayışa karşı olduğu daha geçenlerde bana anlatıldı. Şüphesiz o benim ülkemin bir çok büyük adam ve kadınından biridir. Diğerlerinden en azından biri (burada kasıt kendisi) yerel vaiz olan bir babayla birlikte Metodist bir evde büyüdü.

Habermas: Bu Wesley'e takdirlerinizin bir kısmını babanıza da vermiyor musunuz? Babanızın Oxford Üniversite'sinde teolojide doktora yapan ilk Anglikan olmayan kişi olduğunu söylememiş miydiniz?

Flew: Her iki soruya da evet. Kuşkusuz ailemin Metodist olmasının bunun üzerinde etkisi vardır. Evet, babam aynı zamanda Metodist Konferansı'nın bir dönem başkanıydı ve bir iki diğer organizasyonda da Metodist temsilci idi. O bunun yanında Dünya Kiliseler Birliği içinde düşünülmüştü. Şayet babam 1970'lerin başlarında aktif bir şekilde yaşamış olsaydı, en azından Metodist Kilise'sinin Dünya Kiliseler Birliğinden çekilip çekilmemesi sorunu üzerine kafa yormak isteyecekti. O zaman SSCB'nin ajanları tarafından yakalanmıştı.³⁵

Habermas: Bertrand Russell, J.L. Mackie ve A.J. Ayer şayet bugün yaşamış olsalardı bu teistik gelişmelerle alakalı sizce ne düşünürlerdi?

Flew: Zannımca Russell bu şeyleri kesinlikle fark edecekti. Mackie'nin bu meselelerle ilgileneneğine de eminim. Ayer'i ise bir iki karşılaşmanın ötesinde çok fazla bilmiyorum.

Habermas: Bunların hiçbirinin teizme yönelik bir etkilenme içerisinde olacağını düşünüyor musunuz? Hemen burada Russell'ın Tanrı kendi varlığının bilinmesi için yeteri kadar delil ortaya koymamıştır³⁶ diye bildiğimiz meşhur yorumunu düşünüyorum.

Flew: Sizin az önce zikrettiğiniz Russell'a ait yorumu devam ettirsek, Russell bu gelişmeleri delil olarak görebilirdi. Russell'ın bahsi geçen yorumundan dolayı da bundan etkileneceğinden emin olabiliriz diye düşünüyorum. Bu kendisi ve ünlü Katolik filozof Frederick Copleston arasında ilginç bir diyalog ta ortaya çıkarabilirdi.

³⁵ Bernard Smith, *The Fraudulent Gospel: Politics and the World Council of Churches* (London: Foreign Affairs, 1977).

³⁶ Bknz., örneğin Bertnard Russell , *Speaks His Mind*, ed. Woodrow Wyatt (New York: Bard Books. 1960) ss. 19-20.

Habermas: Geçtiğimiz yıllarda siz dünyanın en etkili felsefî ateistlerinden biri olarak çağrılıyordunuz. Russell, Mackie ya da Ayer sizin teizme dönmenizden dolayı rahatsız olurlar mıydı ya da size kızarlar mıydı? Ya da onların sizin en azından fikir değiştirmenizin sebeplerini anlayacaklarını düşünüyor musunuz?

Flew: Onların Aristoteles'i ne kadar bildiklerinden çok emin değilim. Fakat hemem hemen vahiy dinlerinin Tanrı'sı olmayan bir Tanrı düşüncesinin onların zihinlerinde olmadığından eminim. Lakin bu yeni bilimsel argümanları inceleyeceklerinden de emin olabiliriz.

Habermas: C.S. Lewis kendi otobiyografisinde ilkin ateizmden teizme ve daha sonra da Hıristiyanlığa geçtiğini açıkladı. Sizin Hıristiyanlığa gösterdiğinizin saygı düşünüldüğünde, sizin nihai olarak teizmden Hıristiyanlığa bir hareket etme ihtimaliniz olabilir mi?

Flew: Kötülük probleminde dolayı bunun pek muhtemel olduğunu düşünmüyorum. Şayet olsa da bu acayip olurdu ve şüphesiz Ortodoks formu inanç olmadan sıradan dini uygulama olurdu. Eğer herhangi bir çeşit gelecek hayat arzum olsaydı, Yehova Şahidi olmak isterdim. Fakat bazı şeyler hakkında kendimden çok eminim. İslam'ı dehşet ve korkudan başka hiç bir şeyle düşünemiyorum çünkü bu din tüm dünyayı İslam için fethetmeyi asli amaç haline getirmiştir. Bütün Filistin, Müslüman ordular İsrail'i yok etmek için hareket ettiklerinde İslam toprağının bir parçasıydı; halen hayatta kalanların ve onlardan sonraki pek çok neslin dönüş mücadelesinin bugüne dek devam etmesinin nedeni de Müslümanların tüm dünyayı İslam için fethetme düşünceleridir.

Habermas: Tony, bu son soruyu bir tebessümle soruyorum. Sadece düşününüz ki şayet bir gün Hıristiyanlığa karşı bir hale geldiğinizde ve İsa'nın dirilmesi size hoş göründüğünde ne olurdu?

Flew: Bu kıyaslamada bir şey söyleyeceğim, o da iyiliğin hatrına, İsa çok etkileyici karizmatik bir figürken İslam'ın peygamberi kesinlikle öyle değildir.

